

Slobodan Sadžakov, Novi Sad

Moderna subjektivnost i samo-odgoj

O filozofiji ili »Ima li rezonance?«

Određivanje značaja i mogućnosti filozofije odgoja nalazi se u direktnoj povezanosti s generalnim određivanjem značaja i mogućnosti filozofije. Ukoliko se filozofija shvati, u općoj disperziji njezinih pravaca, onako kako je »žablja perspektiva« pozitivizma shvaća (u svojoj navodnoj analitičnosti i metodskoj uglancanosti), ili se povedemo za post-modernom skepsom (odustajanja od »velikih priča«), jasno je da smo, dakako, na terenu proklamirane nemoći filozofije i njezine svojevrsne eutanazije. To onda donosi suštinsko osporavanje mogućnosti filozofije da se na ozbiljan način može suočiti s temeljnim pitanjima svoje epohe, te i ponuditi relevantne odgovore na njih. Sa stanovišta navedenih pozicija, čini se da se uopće i ne uočavaju neka od suštinskih pitanja koje epoha neizbježno postavlja i od kojih se filozofi ranijih vremena nisu klonili. Ta proklamirana nemoć i oglašavanje filozofije nenadležnom, izlišnost i autodestrukcija koja se sugerira, kao svoje porijeklo ima ideološkičnost i to upravo u smislu (među brojnima) *iskrivljene svijesti*; riječ je o tendencioznom načinu da se kroz odgovarajuće mehanizme posredovanja podupire postojeći poredak i želi ovjekovječiti, bez interesa za potpunijom slikom stvarnosti koja bi pokazala, između ostalog, i segmente diktata moći, povijesne dotrajalosti i neslobode. Nema veće kapitulacije filozofskog mišljenja od uzimanja »zdravo za gotovo« posituma, od hipostaze »danosti« (ništa nije dano, sve je proizvedeno! – to bi poslije napore njemačke klasične filozofije i prodora povijesne svijesti trebalo barem biti jasnije) ili svođenja na samozadovoljstvo neobveznih učenih dosjetki s namjerom da se »zasjeni prostota« (Krlježa).

Zato se ovom prilikom, vjerujući da filozofija ne može biti svedena na puku dovitljivost, na lagodnost i ispraznost misaone akrobatike govorenja o nesuštinskom, već vjerujući u njezinu djelotvornost i mogućnost da reflektira ono esencijalno vlastite epohe, može spomenuti Straussovo shvaćanje filozofije kao »svijesti o fundamentalnim problemima«, ali i »svijesti o fundamentalnim alternativama«.¹ To nas, dakle, može podsjetiti na nekadašnji nabož unutar filozofije (daleko od moderne »skromnosti«), odnosno na uvjerenje da filozofija može problematizirati (da nešto zapravo i vidi kao problem, da joj statuiranost nečega nije samorazumljiva), argumentirati, »staviti u zagrade« uhodano »stanje stvari« i tome pripadne spoznaje, te naznačiti i određene alternative vezane za perpetuiranje modernog praktičkog svijeta. Takvo načelno shvaćanje uloge filozofije vraća nas njezinu pomalo zaboravljenom smislu koji je nekada bio jasno izražen. Filozofije nema, ili je najoskudnija, ukoliko se svede na empirizam, tu najvulgarniju svijest za koju ono *jest* vječno jest; filozofije nema ukoliko se ne može distancirati i propiti-

1

L. Štraus, *Prirodno pravo i istorija*, Plato, Beograd 1997., str. 31.

vati temelje postojećeg, ukoliko ne može uputiti »zahtjev« tom postojećem, ukoliko ne može napustiti varavu sigurnost »onoga pred očima«, sigurnost opipljivosti ili pak cinizam i »moralnu emigraciju« kao najviši domet »otpora« realitetu. Generalnu okosnicu moderne duhovne atmosfere, u znatnoj mjeri, čini epohalni trijumf empirizma, te skepticizam kao krajnja konsekvencija empirizma. Kao što se nekada princip rimskog skepticizma očitovao kroz Pilatovo pitanje Kristu »Šta je istina?« (samorazumljivost usidrena u realnoj državno-pravnoj moći kojoj ne treba neko više osvjedočenje) i danas se, u određenim segmentima, istina ima po zatečenosti, po moći, po navici. Ipak, treba primjetiti da vrhovna instanca spoznaje ne može uvijek biti navika i poznati »zdrav razum« koji je toliko zdrav (i puca od zdravlja!) da, po pravilu, često sadrži i sve predrasude jednog vremena koje se s pozicije docnijih razdoblja i spoznaja često čine u potpunosti ograničenim i naivno-smiješnim.²

O filozofiji odgoja ili »Kako ne ukasiti pedagogiju?«

Zavisno od odluke o karakteru i optici filozofije, proširuju se ili sužavaju mogućnosti jedne domišljene filozofije odgoja. Tu je, dakle, ključno pitanje da li filozofija uopće (pa onda i filozofija odgoja) može na relevantan način govoriti o vrijednostima, tj. preispitivati i utjecati na osmišljavanje vrijednosti modernog praktičkog svijeta, a samim tim može li onda biti relevantna i u pogledu tako važnog segmenta tog svijeta kao što je to odgoj ?

Filozofija je oduvijek pokazivala interes da posreduje vlastita dostignuća i da zbilju približi umu. Podsjetimo da je odgoj u politeji kod Platona prvi sistematski koncept obrazovanja u evropskoj kulturi uopće, dok Aristotel u svojoj *Politici* nedvosmisleno govori o pedagogiji kao dijelu praktičke, tj. političke filozofije.³ Filozofija je, u svojoj temeljnoj crti, od samih početaka upućena na poučavanje, ona želi instalirati vlastite spoznaje u zbilju, primjeriti zbilju logosu oslobađanjem od pometenosti i polu-refleksivnosti svakodnevnog praktičkog života. Odgoj je u onom bitnom – kultivizacija, a filozofija je vrhunska točka kultivizacije, pa te dvije oblasti onda nikako nisu suprotstavljene već se nalaze u odnosu tijesne upućenosti. Potreba povezanosti filozofije i odgoja nije ništa manja ni danas, iako se sama ta potreba tumači na različite načine. Generalno govoreći, danas se mogu uočiti dvije tendencije unutar onoga što se naziva filozofijom odgoja. Jedna bi se tendencija mogla vezati za anglosaksonsku provenijenciju koja filozofiju odgoja shvaća kao ideologiju, ukoliko se nije utopila u epistemološko razmatranje znanstvenih parametara. S druge strane, postoji stav da upravo filozofija odgoja treba rješavati pitanje smisla odgoja, a možda i izrađivati hipoteze odgojnih postupaka, odnosno promišljati načela odgojnog djelovanja. Time se evidentno otišlo u dva različita pravca shvaćanja uloge filozofije odgoja. Jednom pravcu cilj je »maksimalno artikuliranje pedagoške epistemologije«, dok drugi potencira »izravno teorijsko analiziranje i tumačenje odgojnog iskustva«.⁴

Povodom ovoga, može se primijetiti da je prvo shvaćanje filozofije odgoja odveć usko i da filozofija (pa ni filozofija odgoja) ne može biti stopljena na takav način s nekom drugom znanošću ili posuđivati spoznajni aparat od drugih znanosti. To ne znači da filozofija ne treba preuzimati određene spoznaje i postignuća drugih znanosti. Naprotiv, to bi bio nonsens štetan po samu filozofiju. No, ipak, kao što je negdje duhovito i točno rečeno, da je *pravo previše ozbiljna stvar da bi bilo prepušteno samo pravnicima*, slično

tome, može se primjetiti i to da su i pitanja odgoja suviše ozbiljna stvar da bi bila prepuštena isključivo formaliziranoj disciplini poput moderne pedagogije (bez potcjenjivanja ove zaista važne znanstvene oblasti). Jednom riječju, filozofija ne može biti učeni ukras pedagogije, niti njezina puka dopuna, jer je uloga filozofije mnogo izvornija i usidrena u višoj spoznajnoj moći. Na primjeru analize autonomne ličnosti i moralnog razvoja pojedinca kao jednoj od najznačajnijih tema pedagoškog istraživanja, uočljiva je potreba daljih određenja i drukčijeg pristupa. Ta je potreba vidljiva, recimo, i kod poznatog pedagoga Mušinjskog, u njegovoj analizi etapa moralnog razvoja (anomija, heteronomija, socionomija i autonomija). Čak i značajni pedagozi poput Mušinjskog i Kolberga gotovo da mucaju kada treba reći nešto više o samom sadržaju autonomije (vrijednostima) ili društvenom kontekstu u kome se producira ta autonomija, pri čemu se vidi potreba uvažnosti razvijenih spoznaja iz sfere filozofije (praktičke filozofije).

Filozofija odgoja, kao i kada je riječ o filozofskom pristupu povijesti, pravu, umjetnosti (filozofija povijesti, filozofija prava, estetika...), razvija imanentnu filozofsku metodu. Spor oko metode filozofije jest, reklo bi se, odavno raspravljena stvar. Filozofski pristup podrazumijeva *horizont sintetičnosti*, povezanost svih filozofskih znanja i nužnost »cirkulacije« dostignuća filozofskih disciplina. Također, filozofija odgoja ima, kako je to i Dewey ukazivao u svom spisu o demokraciji i odgoju, između ostalog, i funkciju da sintetizira doprinose drugih znanosti (socijalna psihologija, psihoanaliza, etc.) koje pedagogija treba imati u vidu ukoliko želi na potpuniji način osmisliti odgoj. Posebno treba naglasiti potrebu povezanosti filozofije odgoja i praktičko-filozofskih disciplina (etika, recimo), te, također, i potrebu povezanosti filozofije odgoja s filozofskom antropologijom. *U osnovi svake filozofije odgoja stoji neka antropologijska pretpostavka*, što onda vodi k pitanju o parametrima, tj. pitanju o onome što bi mogle biti suštinske odrednice ljudske egzistencije. Tek se na osnovi preciziranja povijesnih parametara može dalje i govoriti o onome što treba podupirati i razvijati u okviru koncepta odgoja, kao i onome što treba učiniti izlišnim. Ti moderni parametri predstavljaju rezultat dugotrajnog povijesnog razvitka suštinskih čovjekovih određenja. U okviru modernog građanskog svijeta te su pretpostavke filozofski osvjedočene i *in praxi* posredovane kroz posebne sisteme slobode i čine njegov temelj, s mogućnošću daljeg razvoja, ali i zamračivanja i potiranja. U središtu modernog građanskog svijeta jest *princip moderne subjektivnosti*, čiju okosnicu predstavlja antropologijski stav da je sloboda suština ljudskog bitka (ideje homocentričnosti i logocentričnosti) spram koje se sve mora odmjeravati. Pravo pojedinačnosti, »beskonačna vrijednost subjektivnosti«, odriješenost od brojnih heteronomija, mogućnost samorukovodstva, tj. autonomija ličnosti i aktivna uloga u kreiranju vlastitog svijeta – neke su od načelnih odrednica moderne slobode. To onda otvara pitanja o mogućnostima posredovanja moderne slobode u njezinim mnogostrukim vidovima i tome primjerenog odgoja.

2

Čak je i za velikog Aristotela, koji nije mogao prekoračiti neka od ograničenja duha vlastita vremena, »zdrav razum« bila činjenica postojanja ropstva, kao što je za neke druge, »zdrav razum« bilo uvjerenje da se Sunce okreće oko Zemlje, etc.

3

Uspor. Aristotelovu *Politiku*, VII i VIII poglavlje.

4

M. Pranjčić, »Filozofija odgoja«, u: *Scopus*, Zagreb 2000., str. 71.

O samo-odgoju ili

»Više od plastelina!?!«

Upravo u kontekstu¹ vezanom za modernu subjektivnost možemo se ovom prilikom podsjetiti segmenta nasljeđa njemačke klasične filozofije. Schelling je pregnantno izrazio ono što bi moglo biti sagledano i kao svojevrsan programatski stav njemačkog idealizma, s kojim bi se zasigurno složila i preostala tri velika mislioca – »*Alfa i omega svekolike filozofija jest sloboda*«. Ogroman dio napora njemačkih mislilaca bio je usmjeren traženju odgovarajućih okvira društvenosti najpogodnijih za razvitak moderne subjektivnosti, okvira koji bi uvažili i omogućili ljudski aktivitet i višestране mogućnosti njegova ispoljavanja.

Svi mislioci njemačkog idealizma, manje ili više eksplicitno, govore ne samo o odgoju već i o *samo-odgoju*. Kant zaoštrano napominje da »*čovjek može da bude ili samo dresiran, obučan, mehanički poučavan, ili istinski prosvijećen*«. ⁵ Fichte, u skladu s temeljnim postavkama vlastite filozofije, naglašava da pojedinac ne može biti sveden samo na »puki objekt odgoja«, tj. na ono pasivno koje može biti modelirano poput plastelina u skladu s određenim ideološkim i inim interesima. Pojedinac ne smije biti, zaključuje, »bezdušni instrument« koji treba »poslužiti«. S Fichteom je naglašena važnost momenta samoodgoja kao aktivnog odnosa prema samom sebi i potenciranje one duhovne snage koja »radi na samom sebi«, na vlastitu oblikovanju, koja ukida jednosmjernost odgoja. Naglašen je moment odabiranja i aktivnog odnosa prema znanju (prema onome što biva pre-dano) što je svojevrsan nagovor na vlastitost koja se ne prepušta i neupitno prihvaća već, naprotiv, preispituje i na zreo način brine za vlastitu egzistenciju. Riječ je o onom najsubjektivnijem, o samo-oblikovanju, »usebljenju«, ⁶ porinuću u sebe, samoutvrđivanju, a ne o priklanjanju »sigurnosti« plemena-tradicije-kolektiviteta-nacije-vjerske zajednice, etc. (kako ne bi »*svisnuo od muke u svojoj neoblikovanoj usamljenosti*«). Upravo je uvaženosť principa samo-odgoja meritum za ocjenjivanje modernosti određenog koncepta odgoja. Sam Fichte, dakle, postavkama o samo-odgoju pogađa u samo središte strukturnih postavki moderne subjektivnosti. Može se reći da cjelokupni sadržaj Fichteove filozofije, manje ili više eksplicitno, ide upravo u tom pravcu. To je veliki epohalni poziv na duhovnu samostalnost i negiranje odnosa zasnovanih na lažnim i preživjelim autoritetima. U »*Sistemu učenja o moralu*« (1798) Fichte kaže, između ostalog, i:

»Ko dela oslanjajući se na autoritet dela nužno nesvjesno... Karakter kojim se odlikuje učena publika jest apsolutna sloboda i samostalnost u mišljenju; princip njegovog ustrojstva je ne potčinjavati se apsolutno nekakvom autoritetu, u svemu se oslanjati na vlastito promišljanje i jednostavno odbacivati sve što ono nije potvrdilo...«

Time smo stigli do jednog od ključnih pojmova odgoja – pojma *autoriteta*. Fichte smatra da se razrješenje odnosa napetosti autoriteta i uma mora ostvariti na način da se samo um može smatrati autoritetom, tj. da je autoritet samo ono što je racionalno opravdano. Time je ovaj problem, ipak, samo značajno naznačen, nikako do kraja riješen; napetost i disparacija ta dva određenja unutar modernog građanskog svijeta i dalje je uočljiva. No, s Fichteom je, na zaoštren način, otvorena perspektiva sagledavanja odnosa uma i autoriteta, ukazano na potrebu njihova podudaranja, ali i na njihovu realnu disparaciju.

Autoritet

Autoritet⁷ se u odgojnom i uopće životnom događanju (politika, ekonomija, znanosti, umjetnost) pokazuje svojevrsnom nužnošću kao potvrđena zavisnost koja može imati, s jedne strane, određene pozitivne efekte (slamanje samovolje i upućenost k umnijim okvirima društvene regulacije), ali i biti skup vještački održanih odnosa neslobode i neistine. Autoritet koji neko može imati kod drugih osoba može biti potaknut najrazličitijim faktorima. Motivacija da se neko prizna kao autoritet može biti vođena statusom neke osobe u društvu ili u hijerarhiji moći, određenim moralnim ili intelektualnim kvalitetima (te se u tom smislu može govoriti o nekome i kao o *uzoru*), etc. Autoritet može, dakle, biti u funkciji usmjeravanja u različitim pravcima. Drugim riječima, potvrđuje i perpetuiranje određenog tipa autoriteta može voditi i duhovnoj inertnosti i zatupljenosti, reprodukciji »poželjnog ponašanja«, dirigiranosti, nesposobnosti vlastite odluke (abulija), te doprinosti održavanju ograničavajućih i nedostojnih prilika.

U povijesnom naletu i naporu etabliranja, mlada građanska klasa spram vladajućeg autoriteta (u političkom, pravnom, vjerskom smislu) istupa s pozicije *autoriteta razuma*. Sa stanovišta razumskih principa vrši se delegitimiranje svega onoga što počiva na privilegijama (feudalna vlastela), na stavu vjere (religijska dominacija) ili fizisu (monarhija). To je borba protiv autoriteta tradicije koji svoju legitimnost uvijek crpi iz dimenzije prošlosti, borba protiv onog ustaljenog koje traje po inerciji i biva ograničenjem jednog drukčijeg povijesnog razmaha. Autoritet je ono što potiče iz društvenih odnosa, te ono što i samo predstavlja jedan društveni odnos koji posvjedočuje o vladajućim idealima i vrijednostima nekog društva (društvene grupe, pojedinca, etc.). Sam proces jačanja i slabljenja autoriteta predstavlja »jednu od onih crta kulture zahvaljujući kojima ona sama postaje element u dinamiци historijskog zbivanja«. ⁸

Isticanje razumskog principa kao vrhovnog kriterija legitimacije autoriteta uočljivo je kod najznačajnijih predstavnika građanske misli koji plediraju za to da novi princip prožme sve segmente ustrojstva ljudskih odnosa. *Locke* smatra da »um mora biti naš konačni sudac i vodič u svemu«, ⁹ dok *Diderot* u svom članku »Autoritet« (u okviru njegovog priloga *Enciklopediji*) navodi da nitko od prirode nema pravo drugome zapovijedati. Po *Diderotu*, autoritet (kao zapovijedanje) može nastati nasiljem (ilegitimno), ili društvenim ugovorom (legitimno). *Kant* kao lozinku prosvjetiteljstva ističe ono poznato »*Sapere aude!*«. »*Imaj hrabrosti da se služiš svojim vlastitim razumom!*«, ujedno je poziv na izlazak iz samoskrivljene nezrelosti, pri čemu *Kant* akcent stavlja upravo na onome – »*samoskrivljen*«. Čovjek je sam kriv za svoju nezrelost jer izvorno nosi klicu slobode i primarno sam sebe može dovesti u

5

Kant, »Vaspitanje dece«, Logos-art, Beograd 1999., str. 12.

6

Ovaj izraz koji, čini se, može dobro poslužiti u ovom kontekstu posuđen je iz jedne od pjesama Hrvoja Jurića, zbirka: *O nastajanju i nestajanju*.

7

Smatra se da etimološki riječ autoritet potiče od latinskog glagola »augeo«, koji je u po-

četku imao značenje »stvaralaštva«, »porađanja nečega«, etc. a potom i značenje – »uvećati (nešto)«. Od glagola »augeo« nastala je i riječ »auctor«.

8

M. Horkhajmer, »Tradicionalna i kritička teorija«, BIGZ, Beograd 1976., str. 207.

9

Dž. Lok, *Ogled o ljudskom razumu*, Kultura, Beograd 1962., tom II, str. 777.

malodobni položaj, ali se također prvenstveno sam (vlastitim snagama) može i mora izvući iz tog položaja.

»Lijenost i kukavičluk su uzroci zbog kojih tako veliki broj ljudi, premda ih je priroda odavno oslobodila od tuđeg upravljanja (naturaliter maiorens) ipak dragovoljno do kraja ostaje nezreo i zbog kojih drugima biva sasvim lako da im se nametnu za njihove tutore.«¹⁰

Kant se pridružuje pozivu za etabliranjem autoriteta razuma, pozivu na duhovnu zrelost i samorukovodstvo čovjeka naspram tradicionalističkoj ideji o infantilnosti i zavisnosti najvećeg broja ljudi koji uslijed toga moraju permanentno biti vođeni. U svom spisu o prosvjetiteljstvu Kant kaže i to da će se kroz revoluciju »*možda ostvariti napuštanje osobnog despotizma i gramzivog ili vlasteloljubivog ugnjetavanja, ali se nikad neće doći do istinske reforme mišljenja nego će nove predrasude, poput starih, poslužiti kao kaiševi za hodanje za nerazumnu gomilu*«. Pod potrebom »istinske reforme mišljenja«, ovde se razumije upravo »reforma mišljenja« pojedinca; riječ je o potrebi mijenjanja društva u njegovoj dimenziji pojedinačnosti, kroz spoznaju pojedinaca (što bi onda postao solidan temelj društva), a ne samo kroz jednokratnu kolektivnu akcija kakva je revolucija. Akcent je na transformiranju ljudske unutrašnjosti kao temelja svake promjene jer bez toga sve druge promjene ostaju nepotpune.¹¹

Upravo zato, imajući u vidu sve navedeno, od značaja je za problematiku kojom se bavimo postaviti i slijedeća pitanja: *Šta je ono što danas treba biti legitimirano, tj. uvaženo kao autoritet? Na koji se način i kojim sredstvima taj autoritet posreduje? Koliko je on racionalno legitimiran? Kakav je društveni kontekst formiranja autoriteta? Da li je, i u kojim slučajevima, riječ o pukom posutumu autoriteta, autoritetu zbog autoriteta, inerciji autoriteta? Koliko je sve to u skladu ili suprotnosti s principom moderne subjektivnosti?*

Samo cjelokupna analiza svaki put postojeće situacije može nas približiti odgovorima na postavljena pitanja i pokazati na koji način se neki odnos ovisnosti posreduje kao ono što sužava ili proširuje modernu slobodu. Ovdje se naravno žele naznačiti samo neki od mogućih elemenata te analize.

O autoritetu autoriteta.

Djeca modernog praktičkog boga

Razmatranje društvenog konteksta neizbježno vodi k pitanju o svojevrsnom autoritetu autoriteta. Horkheimer je u svojim studijama o autoritetu i porodici ukazao da »*suprotno najboljim intencijama prosvjetiteljstva u buržoaskom društvu, autoriteti nisu bili oboreni nego su se sakrili iza anonimne moći ekonomske nužde ili iza 'jezika činjenica'*«. To onda upućuje na pitanje o ključnim faktorima reprodukcije modernog praktičkog svijeta. U širenju perspektive sagledavanja reprodukcije modernog praktičkog života može se uočiti značaj *horizonta sintetičnosti* razvijenog unutar tematskog polja praktičke filozofije. Nijedna praktička regija (politika, pravo, ekonomija, moral) nije samodovoljna i ne može se razumjeti izvan konteksta cjeline. U takvom sagledavanju, poseban značaj svakako ima sfera ekonomije i njezine reperkusije na druge praktičke domene. Ekonomski procesi presudno obilježuju sve sfere življenja i u ultimativnosti realizacije određenih ekonomskih interesa očigledna je pretenzija da se sva druga praktička određenja sumjere spram telosa ekonomije (profit). U pogledu odgoja se to sumjeravanje i zahtjevi odnose na (re)produkciju posebnih tipova osobnosti i ustroju odgoja koji je podložan ontologiziranom kapitalu. Potrebno je imati u vidu

povezanost između odnosa individua prema autoritetu i posebne vrste procesa rada što podrazumijeva uvjetujuće trajno sudjelovanje društvenih institucija u pogledu stvaranja i učvršćivanja odgovarajućih tipova karaktera. Zahtjevi ontologiziranog kapitala hipostaziranog u liku *modernog praktičkog boga* koji modelira (i devastira) po vlastitoj mjeri – sveprisutni su. Toj je sferi u njezinu naporu modeliranja i devastiranja potrebna »poslovna etika«, specifična »efikasna država«, pravni pozitivizam, te i kompatibilan odgoj. Sve drugo jest »luksuz kulture«. Zato svaki razgovor o domenima modernog praktičkog svijeta »*bez pravljenja razlike i bez obzira na elementarnu ekonomsku strukturu apstrahira od bitnog*«. Političko vodstvo koje promiče vladajuće ekonomske interese efikasno je zato što

»... velike mase svjesno i nesvjesno priznaju kao nužnu svoju ekonomsku zavisnost ili je bar ne shvaćaju potpuno. i ovo stanje se retroaktivno učvršćuje političkim odnosom...«¹²

Generalni uvid u neke od segmenata modernog građanskog svijeta govori da su u velikoj mjeri iscrpljeni njegovi humanistički potencijali, da je riječ o rastućoj iracionalnosti i diktatu moći, o nemogućnosti univerzalizacije (socijalno-ekonomska prava, te prava vezana za zdravu životnu sredinu, recimo), o politički sile i opasnostima specifičnih vidova diktature, o prisutnosti ideologizacije znanja kao »vladavini eksperata«,¹³ o drastičnim posljedicama znanstveno-tehničke ekspanzije (u mrežama kapital-odnosa), pozitivizaciji (»manekeni znanja i vlasti«¹⁴) ili marginalizaciji korpusa duhovnih znanosti. Razumljivo, sve navedeno se odražava i na problematiku odgoja s jasnim konsekvencama na same odgojne sadržaje. Promišljanje tih konsekvenci predstavlja zaista jedan od velikih izazova moderne filozofiji odgoja.

Manipulacija

Jedan od ključnih fenomena modernog života svakako je i spomenuti *fenomen manipulacije*. Manipulacija je svakodnevna stvar, ultimativna, sveprisutna, ona postaje »sam život« unižavajući kvalitet života na svim njegovim područjima. U politici je na djelu već gotovo poslovična manipulacija, u svakodnevici vlada »reklamokracija«¹⁵ koja zavodi na sve moguće načine, te i sama sfera odgoja nije pošteđena dejstva mehanizama manipulacije. Manipulativni sadržaji prodiru kroz sve »pore« odgoja, bivaju plasirani, između ostalog, i kroz domen *religijske predaje* (vjerska nastava), nastavu *povijesti* (arhaični mitomanski obrasci), koncept *sporta* (umesto koncepta fizičke kulture), etc.

»Manipulacija, kao privid odgoja, oslanja se na indoktrinaciju, kao privid obrazovanja...«¹⁶

10

I. Kant, *Um i sloboda*, Ideje, Beograd 1974, str. 67.

11

Kako je to davno primijetio poznati satiričar Radoje Domanović, povodom odlaska jednog od kraljeva s prijestola – »On je otišao, ali ostali smo mi.« (»Mi« – s našim predrasudama, mentalitetom, stavovima, ponašanjem...)

12

M. Horkhajmer, nav. djelo, str. 221.

13

H. G. Gadamer, *Evropsko nasleđe*, Plato, Beograd 1999.

14

Ž. Bodrijar, *Simulakrumi i simulacije*, »Svetovi«, Novi Sad 1991.

15

M. Krivak, *Filozofijsko tematiziranje postmoderne*, Biblioteka »Filozofska istraživanja«, HFD, Zagreb 2000.

16

M. Polić, »Odgoj i svije(s)t«, Biblioteka »Filozofska istraživanja«, HFD, Zagreb 1993, str. 78.

Upravo zato, razobličavanje mehanizama manipulacije predstavlja također jedan od najznačajnijih zadataka filozofije odgoja. Potrebno je, dakle, pokazati kako se manipulativni sadržaji, manje ili više suptilno, uvlače u proces odgoja i koje su reperkusije etabliranja *zavodljivog privida*, te ukazati na točke prisutne disparacije principa moderne subjektivnosti i modernog odgoja. Filozofija odgoja ne može biti apologija pukog uklapanja ljudi u sve iracionalniji poredak. Ta pustošeća iracionalnost, dakako, ne želi da bude kritički propitana, njoj treba kompatibilan pozitivizam, »benigne« i amortizirane društvene znanosti koje će »uvjeriti« da »kvar« nikada nije u generalnom ustrojstvu društva, te da društveni kontekst (njegova hijerarhija, institucije), »sa stanovišta vječnosti« promatran, jest ono neupitno i »trajnije od bronze«. Na pojedincu ostaje, dakle, samo da se uklopi, a ako ne uspije da se identificira i interiorizira »dane« vrijednosti, ili je neuspješan u »plivanju« u postojećem – greška je, svakako samo u njemu, u pojedinačnoj nesposobnosti, neadaptivnosti, etc.¹⁷ Vrlo često rezultat odgoja jest hipostaza postojećeg i usmjeravanje pojedinca na to da od samog početka greške traži isključivo u samom sebi (jer je ono vladajuće, moćno, empirijsko, većinsko, »plebiscitarno«, aklamirano, dakako, samorazumljivo u svojoj nepogrešivosti). Horkheimer zato s pravom ističe da je za izgrađivanje autoritarnog karaktera posebno

»... odlučujuće to što djeca pod pritiskom oca uče da ne povezuju svaki neuspjeh s njegovim društvenim uzrocima, nego da ostanu pri individualnim uzrocima i da ih hipostaziraju, ili vjerski kao krivicu ili naturalistički kao nedostatak obdarenosti«.¹⁸

Autoritarnost

Modusi »zapalosti« moderne subjektivnosti mogu biti raznovrsni. Moderna subjektivnost, upravo na osnovi njezinih strukturnih postavki (samorukovodstvo, autonomija), ima mogućnost laviranja, preokretanja u probabilizam, hirovitost, cinizam spram općosti. Često aktualizirana jest i mogućnost moderne slobode da se očituje kao *egoizam* (gubljenje slobodne osobe u apsolutizaciji osobnog interesa), *posesivnost* (gubljenje osobnosti u žudnji za prisvajanjem), *voluntarizam* (preokretanje slobode osobnosti u samovolju).¹⁹ Isto tako, likovi svojevrsnog »bijega iz individualizacije« i »razgrađivanja Ja« moderni su fenomeni poput *konformizma* (sklonost k obezličavanju čovjeka na način utapanja u standardne obrasce ponašanja) i *autoritarizma*²⁰ (sklonost čovjeka da se prepušta vodstvu drugog). Fenomen autoritarnosti može se ispoljavati u različitim modalitetima, a svaki je od njih u suprotnosti sa principom moderne subjektivnosti.

U ovom kontekstu, podsjetio bih unekoliko na Adornovu analizu autoritarne ličnosti²¹ koja je kao temeljne karakteristike autoritarnosti izdvojila: *konvencionalnost* (rigidno pridržavanje vrijednosti srednje klase), *autoritativnu submisivnost* (nekritički prihvaćanje autoriteta i zavisnost od njih), *agresivnost* (u odnosu na osobe koje krše konvencionalne vrijednosti, zalaganje da se kazne, prezru i odbace), *anti-receptivnost* (neprihvaćanje subjektivnog i imaginativnog i nesklonost bavljenju vlastitim doživljajima), *identifikaciju s vlašću* (u našem slučaju očigledna kroz onu kmetsku krilaticu »Boj se boga i države!«), *destruktivnost i cinizam* (negativan odnos prema humanističkim vrijednostima), *rigidnost mišljenja i postojanje praznovjerica i stereotipa* (sklonost da se misli u rigidnim kategorijama), *lažno moraliziranje*, etc. Što nam ovo govori? Riječ je o tipu svijesti koji je potpuno prionuo uz postojeće, koji je s njime naprosto stopljen; ta svijest samo reproducira, rev-

nosno podržava i održava, budno motreći na zaštitu »svetosti« postojećih određenja, te donosi temeljno suspendiranje mogućnosti transcendiranja. Pritom, potrebno je naglasiti da fenomen autoritarnosti nije isključiva odlika samo pojedine društvene klase, sloja, grupe ili profesije. Autoritarne ličnosti se

»... mogu naći na bilo kojem mjestu – u radničkim udruženjima i u upravi industrijskih poduzeća, u čaršijskim klubovima, kao i u državnoj službi, one nipošto nisu nepoznate u crkvi, pa čak ni u učionici.«²²

Autoritarna svijest pokazuje se pogodnom za modeliranje, ta svijest učvršćuje, a ne mijenja; po svojoj biti ona nije stvaralačka nego inertna i u osnovi usmjerena na to da samo »pregura dan«. Ta svijest vođena je onim poznatim »udobno-se-smjestiti« u postojećem (pa ma kakvo bilo!), u »danom«, shvaćajući ga kao *fatum*, bez obzira na njegov opći kvalitet,

»Pod neslobodom se ovde podrazumijeva ne racionalno zasnovana zavisnost od ideja odluka, postupaka drugih ljudi, dakle upravo ono što su građanski mislioci osuđivali kod srednjeg vijeka. Čovjek se povinuje okolnostima, miri se sa stvarnošću...«²³

Riječ je, dakle, o jednoj *feleričnoj* svijesti koja je u potpunoj suprotnosti s temeljnim odredbama moderne subjektivnosti! Jasno je da uvijek postoji interes određenih društvenih formacija da se takva podložna svijest očuva, jer je ta svijest – svijest konzerviranja – pa upravo na toj podlozi sušte snošljivosti egistiraju ili, bolje rečeno, parazitiraju i sve tiranije, diktature (manje ili više sofisticirane), kolektivizmi, nacionalizmi, etc.

Analizi autoritarne ličnosti svakako može pridonijeti, spomenimo ovdje, i reaktualiziranje problematike filozofije porodice, kao, u velikoj mjeri, zaboravljenog dijela praktičke filozofije. U dijalektičkom odnosu opće – posebno – pojedinačno, porodica je ono posebno koje se očituje kao uticajan posrednik i mehanizam u formiranju karaktera pojedinca.

»Porodica, kao jedna od najvažnijih odgojnih agentura, vrši reprodukciju ljudskih karaktera onakvih kakve iziskuje društveni život i daje im velikim dijelom neophodnu sposobnost za specifično autoritarno ponašanje, od koga u velikoj mjeri zavisi održavanje građanskog poretka.«²⁴

Reich je uvjerljivo pokazao,²⁵ analizirajući udio psiholoških faktora, ulogu autoritarnog odnosa i veličanja autoriteta u nastanku fenomena njemačkog fašizma. Na društvenom mikro-planu, u okviru porodice, otac ima neosporni status »gospodara situacije« i veliča se kao neosporni uzor (dvostruko

17
Upor. R. D. Laing, »Podijeljeno Ja / Politika doživljaja«, Nolit, Beograd 1977.

18
M. Horkhajmer, nav. djelo, str. 237.

19
M. Perović, *Uvod u etiku*, SPDV, Novi Sad 2003.

20
Fromm u svojim radovima govori o »razgrađivanju Ja«.

21
Adorno, Frenkel-Brunswik, Levinson and Sanford, *The Authoritarian Personality*, Harper, New York 1950

22
D. Kreč, R. Kračfeld, *Elementi psihologije*, Naučna knjiga, Beograd 1976., str. 637.

23
M. Horkhajmer, *Tradicionalna i kritička teorija*, str. 221.

24
M. Horkhajmer, nav. djelo, str. 228.

25
V. Rajh, *Masovna psihologija fašizma*, Ideje, Beograd 1969.

porijeklo njegove moći su fizička snaga i ekonomska moć). Pojedinaac naviknut kroz porodičnu domenu na takvu vrstu zavisnosti temeljno je onespособljen za neku drugu vrstu odnosa, te će onda, naravno i u situaciji kada se nađe na političkom terenu, kako ukazuje Reich, tražiti ekvivalent ocu, a to je, dakle, na makro-planu – *voda*, *führer*. Ta autoritarna svijest želi uslijed vlastite onespособljenosti sve prebaciti na vodu jer ne može podnijeti, tj. doći do vlastitosti odluke. Potreba za potčinjavanjem nije, treba naglasiti, neka vječna ili genetska determinanta nego fenomen proizveden, između ostalog, i u samoj porodičnoj dimenziji.

Proizvod, u modernom vremenu, dakle, može biti individua koja se osjeća slobodnom, ali je itekako društveno uvjetovana (a može se reći i izmanipulirana), koja, kako se pokazuje, društvene činjenice priznaje kao neizmjenjive, a vlastite interese i poglede sumjeri isključivo spram te »vječne« stvarnosti, ne preispitujući je u onom bitnom, već naprosto – prijanja uz nju.

»Uvijek je veći broj ljudi radio pod vodstvom i zapovjedništvom manjeg broja, i uvijek se ova zavisnost izražavala u lošijoj materijalnoj egzistenciji.«²⁶

Labavljenje odnosa zavisnosti, koji su se ukorijenili u svjesnom ili nesvjesnom životu pojedinca, spada u najveće opasnosti za društvenu strukturu i njezino dalje perpetuiranje u tom obliku. Autonomije nema ukoliko je na djelu neprestano modeliranje, time se anulira njezin smisao, a autonomija postaje samo užas praznine, pohabana kulisa. Princip razvijene autonomije pokazuje se kao nešto remetilačko na svim poljima (od škole do političkog života), što ometa predmodernu hijerarhiju gospodarstva (u tradicionalističkom shvaćanju ta hijerarhija podrazumijeva *boga* kao gospodara na nebu, *kralja* kao gospodara na zemlji, te *domaćina* kao gospodara u porodici). Održanje odnosa zavisnosti zasnovanih na autoritarnoj svijesti uvijek pretpostavlja neki *odnos vladanja i pokoravanja*, jer je nadređenost tog tipa »prirodno stanište« te svijesti, a ne odnosi postavljeni na ravnopravnosti slobodnih ljudi, država, etc. Po tom predmodernom shvaćanju, država je odnos vladanja i pokoravanja, odnosi između država odnosi su vladanja i pokoravanja, brak je odnos vladanja i pokoravanja, društveni su odnosi odnosi vladanja i pokoravanja.

Između barbarstva i slobode

Moderno društvo počiva, kao i u slučaju prijašnjih društveno-povijesnih formacija, na odnosima koji su povezani s određenim stupnjem zavisnosti. Sve je do toga uvidjeti kakvog je porijekla ta zavisnost. U okviru modernog građanskog svijeta uočljivo je epohalno kolebanje između slobode i barbarstva, tj. permanentna napetost između racionalnosti i iracionalnosti. Moderna sloboda jest ono što je uvek nepredvidivo (»lebdeće«) i fragilno, te tako

»... usporedno stoje kao jedno veliko kolebanje spontanost uma i heteronomija, sloboda i slijepo pokoravanje, samostalnost i osjećanje nemoći, nepoštovanje i nekritičko divljenje.«²⁷

Nepredvidivost perpetuiranja pravca modernog života proistječe, između ostalog, iz

»... činjeničnog stanja da pojedinci vjeruju da djeluju slobodno, dok se osnove samog društvenog poretka izmiču volji ovih izoliranih, te stoga ljudi samo priznaju i konstatiraju tamo gdje bi mogli da stvaraju, te su lišeni one slobode koja im je sve nužnija, naime da proces društvenog rada i time i ljudske odnose uopće reguliraju i usmjeravaju razumno, to jest po jedinstvenom planu u interesu zajednice.«²⁸

Ukoliko zadržava/očuvava filozofski karakter, filozofija odgoja ne može biti saveznica apologije onih parcijalnih interesa koji sputavaju razvoj moderne slobode. Kakvog god da je porijekla ambicija nametanja reduktivnog koncepta odgoja, bilo da je potaknuta interesima ontologiziranog kapitala ili dolazi iz »duha« balkanske diluvijalne pameti, filozofija odgoja ostaje ono tome nasuprot. Filozofija odgoja, dakle, mora ukazivati na opasnost svega onog što zamračuje povijesno dosegnutu razinu i što onemogućuje dalji razvoj moderne slobode. Drugim riječima, mora ukazivati na ono univerzalno, ukazivati na alternative, tj. ne smije biti jednoobrazna i sužavati horizonte znanja, obaviještenosti i mogućnosti, već upravo biti suprotnost onom ideologijskom. Ideologijsko ovdje razumijem kao iskrivljenu tendencioznu svijest, razrađeni koncept ukidanja alternative, sistematsko podsijecanje mogućnosti transcendiranja (što je ontološka, povijesna, temeljna mogućnost onog ljudskog), napor ovjekovječenja jedne paradigme, sužavanje mogućnosti da ona bude propitana i upitna, te da društveni odnosi budu sagledani na višestrani način. *Kairos* filozofije od njezinih početaka jest univerzalnost, te i filozofija odgoja bitno promašuje ukoliko ne zastupa koncept odgoja koji nadilazi raznolike klasne, nacionalne, spolne, etc. redukcionizme. Takva eksplicitna orijentiranost bila bi apsolutno na tragu dosadašnjeg povijesnog razvitka.

U okviru te orijentiranosti, samoodgoj jest jedna od središnjih točaka koncepta odgoja i upravo »dodirna točka između slobode i odgoja«. ²⁹ Kako je to odavno rečeno, istina nije komad gotovog novca ili komad pokušstva, koji se može tek tako uručiti i zbog takvog načina odjelovljenja bila bi nešto uvijek jednosmjerno i pokroviteljsko. Mogućnost samo-odgoja kao segmenta modernog odgoja upravo je mogućnost za taj krhki, zastrašujući, ali i zavidljivajući prostor građenja vlastite istine koja ne mora biti nešto samovoljno. Dakle, kao nešto što potječe iznutra, iz slobode same, a ne samo kao ono izvanjskim zahtjevima formirano. Ako odgoj, dakle, treba biti usmjeren na razvitak osobnosti, a samo se u tom slučaju može ozbiljno govoriti o odgoju, onda je on »moguć i zbiva se samo kao *suodgoj*« (Polić). Ne, dakle, kao oblikovanje odgajanika (objekta) od strane odgajatelja (subjekta), nego kao »odgojni suodnos u kojemu i odgajatelj pristaje biti promijenjen osobnostima u čiji je razvitak odgojno upleten«. Razvitak osobnosti kao opća pojava i nije moguć ako se te osobnosti međusobno ne potiču i ne podržavaju u samooblikovanju, tj. samoodgoju. Koncept samo-odgoja jest ono što predstavlja obvezu i pojedinca, ali i društva.

»Dužnost prema sebi samome sastoji se u tome da čovjek očuva dostojanstvo čovječanstva u svojoj vlastitoj osobi.« ³⁰

dok društveni udio odgovornosti jest da očuva ono što jesu najbolje zasade građanskog svijeta, a to je ono što je, između ostalog, i naglašeno na samom početku Jeffersonove deklaracije kao »pravo na traženje vlastite sreće«. To pravo, da bi zaista bilo riječ o osobnom doseganju i traganju, a ne o dirigiranom kretanju u ocrtanom krugu, podrazumijeva vlastiti hod, pa ma kako

²⁶ M. Horkhajmer, nav. djelo, str. 204.

²⁷ Horkhajmer, nav. djelo, str. 222.

²⁸ Horkhajmer, nav. djelo, str. 223

²⁹ M. Kangrga, *Etika ili revolucija*, Nolit, Beograd 1983.

³⁰ Kant, nav. djelo, str. 50.

nesiguran bio, vlastito izgrađivanje i odluke, i borbu za život u kome »najviša vrlina nije hrabrost trpljenja i pokornosti, već odvažnost za pobjedu nad fatumom« (Fromm).

Slobodan Sadžakov

Modern Subjectivity and Self-Education

Philosophy has always shown great interest in mediating its own achievements in a given practical-social life, holding that a virtuous and meaningful life can be formed only by adhering to its insights. Within this context, the question of self-education is detected as important for the possible mediation of philosophical knowledge. Today, in respect of the increasingly drastic consequence of the current particularisation of knowledge, the domination and dictate of ontologised capital and the associated danger of one-sided education, the need to philosophically inquire into and reflect on education indeed does exist. The moments of the philosophical approach to education can be detected in its insisting on the achievements of its own subjects (e.g., ethics, political philosophy, aesthetics, etc.), and in the pointing out of the historical parameters of modern liberty (both the achieved and the possible). What lies in the centre of these parameters is the factum of modern individuality, i.e. the power of the self-guidance of individuals, which implies that, throughout his/her education, the individual should not be reduced to a passive object, i.e. an object to be modelled by the governing social groups, certain ideological paradigms, etc.